

דעת השל"ה הקדוש על זיהוי מקום המקדש

(תגובה לדברי הרב עזריה אריאל בגיליון לט)

בשולי הדיון בין הרב עזריה אריאל שליט"א ובין הרב עמיחי אליאש שליט"א, על אודות דברי השל"ה הקדוש בנוגע לכותל המערבי, ברצוני להעיר כמה הערות:¹

א.

בעמ' 13 כתב הרב אריאל, על דברי השל"ה שמעולם לא נפסקה הקבלה והידיעה על מקום המקדש: "מכיוון שאין בידינו מסורת אחרת זולת זו שסמך עליה הרדב"ז, ברור שהיא המסורת שעליה סמך גם השל"ה". לעניות דעתי, הדברים מתמיהים, ודאי המסורת ההלכתית על מתחם הר הבית, שעליה סמכו הרמב"ן, הכפתור-ופרח,² השל"ה, המהרי"ט ושאר גדולי ישראל, ועליה לא פקפק אדם (מיושבי בית המדרש) מעולם,³ עליה ודאי נכון לומר "שהקבלה והמעשה – עמודים גדולים בהוראה, ובהם ראוי לתלות" (כלשון הרמב"ם, פ"י מהל' שמיטה ויובל ה"ו, בנוגע לנושא אחר). גם לגבי הכותל המערבי ישנה מסורת יהודית-תורנית, וכנראה אף הלכתית (בימי הגאונים היו מתפללים בשעריו, ואכמ"ל). כמובן, כל זה לא משנה אם נקבל את הכרעת הרדב"ז או לא.

ב.

השל"ה כותב: "אין אנחנו יודעים נגד איזה מקום הלך המקדש, כי מפני החטאים חרב, ולא נשאר רק כותל מערבי". – ומה עם הכתלים האחרים של מתחם הר הבית, הכותל הדרומי והכותל המזרחי, שמוזכרים בכפתור-ופרח (והשל"ה הלא כתב שכל דברי הכפתור-ופרח אמת)? לענ"ד אפשר להציע שתי אפשרויות:

- א. התירוץ הפשוט – השל"ה הקדוש מדבר על כתלי המקדש (העזרה או ההיכל), שמהם לא נשאר אלא הכותל המערבי, ולא על כתלי הר הבית (שמהם נשארו עוד כתלים).
- ב. יש להבין את המשפט בהקשרו: "ואין ספק בעולם במקום בית המקדש ובכותל המערבי, רק אין אנחנו יודעים נגד איזה מקום הלך המקדש, כי מפני החטאים חרב, ולא נשאר רק כותל מערבי; ועל כן משערים לפי מה שהיה הר הבית ת"ק אמה, לעשות הרחקה

1. ציון מספר עמוד בלא ציון הגיליון מתייחס כמובן לתכתובת בגיליון לט. דברי השל"ה צוטטו לפי תיקוני הנוסח של הרב אריאל.
2. וראה להלן סוף סעיף ט.
3. חוץ מבעל הדמשק אליעזר (ראה 'מעלין בקודש' לז, עמ' 108, וגיליון לח, עמ' 73, 91-90), ומרבי שמואל, אב"ד פרעמישלא, הנמען של אגרת השל"ה, והשל"ה ענה לו בחריפות: "מכאן ולבא לא ישמע על פיד, פה קדוש, לדבר כן... כי מעולם לא היה ספק במקום בית המקדש" וכו'.

לפי אומד הדעת לפי שיעור הזה". כלומר, לא נשאר דבר שאפשר לשער בעזרתו את מקום המקדש והר הבית (על פי חשבון ת"ק אמה), מלבד הכותל המערבי.⁴ וכוונת השל"ה לעניין ירושלים (של ימיו), הנמצאת ממערב לכותל המערבי, שלגביה אין אפשרות "לשער" ת"ק אמה מהכותל המזרחי,⁵ וגם קשה מאוד, עד בלתי אפשרי, למדוד מהכותל הדרומי; ואין דרך אלא לשער מהכותל המערבי (על פי חשבון "מיעוטו מן המערב", וכפי שביאר הרב אליאש בעמ' 25). פירוש זה אפשרי כמובן רק אם סבר שהכותל המערבי אינו כותל ההר, שכן אם הוא כותל ההר כלל לא צריך "לשער".

אם כן שתי האפשרויות מהוות חיזוק לטענתו של הרב אליאש, שהשל"ה סבר שהכותל המערבי הוא כותל העזרה.

ג.

גם לעיל מיניה כתב השל"ה: "אע"פ שהיתה ירושלים הולכת מממלכה לממלכה, מ"מ לא נפסקה הקבלה והידיעה. על כן גזר השי"ת על כותל מערבי שלא תחרב, ויהא רישומו ניכר. ונוסף על זה הראיה, הר הבית וסימניו". ושוב, השאלה מה עם שאר הכתלים? אפשר לומר שלגביהם אין לנו מסורת, ויש צורך ב"היקש חיפושי" כדי להתיר להתקרב עליהם, בניגוד לכותל המערבי. עוד אפשר לומר, שלגבי שאר הכתלים, אין לנו הבטחה, וייתכן שיחרבו ביום מן הימים.⁶

אך, אם נניח שלדעת השל"ה הכותל המערבי הוא כותל העזרה (או כותל ההיכל), ושאר הכתלים הם חומות הר הבית, קושיא מעיקרא ליתא – כותל זה הוא השריד היחיד של המקדש עצמו.

גם לשון השל"ה מתבארת היטב: "אע"פ שהייתה ירושלים הולכת מממלכה לממלכה, מ"מ לא נפסקה הקבלה והידיעה. על כן גזר השי"ת על כותל מערבי שלא תחרב, ויהא רישומו ניכר. ונוסף על זה הראיה, הר הבית וסימניו..." – הכותל המערבי איננו אחד מסימני הר הבית, אלא – הסימן למקדש!

אגב, הרב אליאש (בעמ' 19 סוף פסקה א; וכן בגיליון לב, עמ' 185, ובגיליון לז, עמ' 91) העיר שמשפט זה מהווה סיעתא לטענתו, שכן השל"ה מסביר שהקב"ה גזר על הכותל המערבי שלא יחרב ושיהא רישומו ניכר, כדי לשמור על המסורת; אך אם אבן השתייה היא הצכרה – איזה צורך יש בכותל המערבי על מנת לשמר את המסורת על מקום המקדש? הרב אריאל

4. פירוש זה הציע הרב אליאש בשיחתי עמו, אך גם הוא הסכים שהפירוש הראשון פשוט ונכון יותר.
5. מפני שלא רואים את הכותל המזרחי ממערב להר הבית, לבד במקומות גבוהים שאינם מול 'הרמה'; וראה להלן סעיף י.
6. כמו שאכן קרה (ראה דברי הרב זלמן קורן שליט"א ב'מעלין בקודש' לח, אלול ה'תשע"ט, עמ' 36, ובחוברת 'זה כותלנו', ירושלים תשע"ה, ובפרט עמ' 25 והערה 11), אם כי צ"ע אם השל"ה הקד' ידע זאת (וראה שם עמ' 26 הערה 13).

דעת השל"ה הקדוש על זיהוי מקום המקדש

(גיליון לח, עמ' 69) תמה על הוכחה זו, שכן השל"ה מזכיר שיש עוד סימנים ומסורות לזיהוי 'המקום': "...הר הבית וסימניו, וכל ההרים: הר המשחה וכיו"ב, ועמק יהושפט ונחל קדרון, ומי השילוח, הכל מסומן וברור לעיניי. והרבה עניינים כיוצא בזה" וכו' (ע"ש). אך אם אכן סבר השל"ה שהכותל המערבי הוא כותל המקדש, אזי מבואר שזהו הסימן היחיד למקדש, ושאר הסימנים הם להר הבית בכלל.⁷

ד.

שני הרבנים הנ"ל (בעמ' 25, 29) תמהו כיצד יתכן לומר שהשל"ה סבר שהכותל הוא כותל העזרה, הרי הוא עצמו אימץ את דברי הכפתור-ופרח, והכפתור-ופרח כותב שהר הבית מוקף כתלים ממזרח, מדרום וממערב.

לענ"ד קושיא מעיקרא ליתא. הכפתור-ופרח כותב על הכותל המערבי רק "וכן ניכר שער הקיפונוס למערב", ובימי השל"ה לא ראו שער בכותל המערבי. בעיני המסתכל מכיוון ירושלים, נשאר מהכותל רק חלק קטן, "מ' או נ' אמה" לפי עדות ר' משה בסאולה, וכדברי רבנו עובדיה מברטנורה: "...הכותל המערבי אשר הוא עדיין קיים, רצוני לומר חלק ממנו...", ומשמע שהניח ששאר הכותל חרב! מאחר ובכותל זה אין זכר לשער כלשהו, מנין להשל"ה להעלות על הדעת שהכותל הזה הוא חלק מכותל ארוך שבו עצמו נמצא שער קיפונוס?

יש להוסיף עוד, שעצם הספק של הרדב"ז האם שוק אל-קטאנין נמצא בתוך הר הבית, והספק של השל"ה על המרחץ (שוודאי נמצא מחוץ למתחם הר הבית, כנראה בשוק אל-קטאנין⁸), מורים שהם לא ידעו שהר הבית הוא "כמין חצר גדולה"⁹ מוקפת חומות, ובתוכה רק מבנים מעטים, וודאי לא רחובות ושווקים. לכן, מבחינת השל"ה אין כל קושי בכך שהכותל המערבי והרחובות שממערב לו הם בתוך הר הבית (שבמערבו 'שער הקיפונוס'), בדיוק כמו שוק אל-קטאנין (לפחות בחלקו).

ה.

הרב אריאל טוען שאין להתפלא על כך שלא הוזכרה הצכרה (או ה'קובה' שעליו) בדברי השל"ה, כי "מי שעברו ועבור בני דורו הוא עניין מובן מאלי ו/או חסר חשיבות מעשית - לא בהכרח יטרח להזכיר אותו" (עמ' 27). - אינני מבין את טענתו, הרי השואל פקפק בעצם המגורים

7. כל זה לפי פרשנותו של הרב אריאל, ש"הרבה עניינים כיו"ב" הכוונה לעוד מסורות בנוגע להר הבית; אך פשוטות כוונת השל"ה שמערכת ההרים: הר המשחה, עמק יהושפט, נחל קדרון, מעיין השילוח וכו', כוללת עוד הרים ונקודות לגביהן יש מסורת (כפי שהובא למשל בכפתור-ופרח), דבר המבסס את נאמנות כל פרט מפרטי המערכת, וכפי שהסביר הרב אליאש (בעמ' 20, ובעוד מקומות. וראה להלן סעיף י). אם נפרש כך, אין כל מקום לתמיהת הרב אריאל.
8. להשערת כבוד הרב זלמן קורן שליט"א (בגיליון ל, עמ' 50) מדובר בחמם א-שיפא, הנמצא בשוק אל-קאטנין.
9. כתיאור רבי ישראל מפירושא ז"ל (אגרות ארץ ישראל, עמ' 172).

בירושלים, ולא ידע משום מסורת, וא"כ אין זה עניין "מובן מאליו"; ומאידך, לדברי הרב אריאל עצמו (בעמ' 13, 28) השל"ה הזכיר את רבי יחיאל מפריז כדי לומר שאנו יכולים למצוא את מקום המזבח, והיינו – לדברי הרב אריאל – על פי הצרכה בלבד, ע"ש, וא"כ מדוע אזכור זה הוא "חסר חשיבות מעשית"? ובפרט שהשל"ה מציין כמה וכמה נקודות ציון שחשיבותן המעשית פחותה הרבה יותר: "הר הבית וסימניו, וכל ההרים: הר המשחה וכיו"ב, ועמק יהושפט ונחל קדרון ומי השילוח". לענ"ד סביר הרבה יותר להניח שהשל"ה חילק בין מסורות וסימנים "גלויים" להאומות והמבדיל לאומה הישראלית, ובין 'מסורת הכיפה', שסבר שמקורה נוכרי בלבד¹⁰ (או לחילופין שחילק בין מסורת על אזור לבין מסורת על נקודה, כדלהלן סעיף ט).

ו.

כמו כן, גם השערת הרב אריאל (בעמ' 14) שאולי השל"ה פקפק רק במסורת לגבי אבן השתייה או לגבי מיקומה המדויק (יעוין בסוף עמ' 28), איננה הולמת את השערתו שניתן למצוא את מקום המזבח באמצעות המסורת על כיפת הסלע (אא"כ סבר שכתלי הכיפה הם על הכתלים העתיקים, כדברי הרדב"ז, והניח שעל פי זה סבר ר"י מפריז לבנות את המזבח, דבר שלכאורה נראה רחוק, ועכ"פ אין לו זכר בדברי השל"ה, ואין לו קשר למסורות עתיקות, וכו').

ז.

השל"ה כתב: "וכל שכתוב בספר כפתור-ופרח פרק ששי, בזכרון עיר הא-להים ירושלים והר הבית ובית המקדש, ע"ש, הכל אמת, וכן נראה עם כולם. לכן [אולי צ"ל: וכן (ראה עמ' 23-22, 28)] מ"ש בפרק הנ"ל, דף כב, שר"ח מפריז אמר לבוא לירושלים, ושיקריב קרבנות בזמן הזה וכו', הנה אמת דיבר, לפי הדין המבואר בתלמוד: שמעתי שמקריבים אע"פ שאין היכל וכו'".

ותמה הרב אריאל (בעמ' 28), וכי צריך לחדש לשואל שקדושת המקום קיימת? הרי ברור שמי שתוקף את עצם המגורים בירושלים מחשש לביאת מקדש בטומאה – סובר שקדושת המקדש קיימת! לכן טען (בעמ' 13) שכוונת השל"ה להסביר שהמסורת על המקום מאפשרת לזהות את מקום המזבח.

לענ"ד קשה לסמוך על הנחות כעין אלו. יתכן שבמכתב קודם השואל פקפק בדברי הכפתור-ופרח בכלל, וכחלק מגיחוכו תמה על פרט זה, והשל"ה בא לענות לו. אולי מדובר בוויכוח ארוך, השל"ה מנסה לשכנעו לעלות לירושלים, והוא טוען כלפיו שיש שם חשש

10. וכבר כתב הרב יצחק שטרן שליט"א (בספרו 'עת לחננה', תשע"ג, סוף עמ' 272) ש"המסורת היהודית נשענת על המסורת הערבית" ע"ש. לעומת המסורת על הר הזיתים כדוגמה, שמחמתה היו במהלך הדורות כמה וכמה מנהגים ייחודיים לעם ישראל בהר זה ואכמ"ל. כמו כן, בכפתור-ופרח מובאת מסורת יהודית על מקום שריפת הפרה ("עוד היום מקובל המקום ההוא" – "כמטחווי קשת" מקבר חולדה). אלו מסורות יהודיות עצמאיות, שבמקביל להן ישנן גם מסורות נוכריות; לעומת המסורת אודות כיפת הסלע, שמתברר שמקורה במוסלמים. (כיו"ב מצאנו בעניין אחר שאמרו חז"ל: "כל שתעלה בידך מאבותיך" וכו' – להוציא מסורות נוכריות).

איסור, ומאידך, אי אפשר להקריב קרבנות. אפשר להעלות השערות, אך קשה מאד 'לבנות' עליהן ועל כיו"ב. [אם בנוגע להשמטת אזכור כיפת הסלע הרב אריאל כותב: "מוטב ללמד את לשוננו לומר 'אינני יודע' מאשר לטעון בבטחה לפשר השתיקה" (עמ' 27), ק"ו וחומר את שאין ללמוד מקושייה כעין זו (מה הצורך לחדש לשואל שקדושת המקדש קיימת?) בכדי להעמיס בדבריו קושייה נוספת על האפשרות להקריב קרבנות (דהיינו הספק במקום המזבח), קושייה שהשל"ה כלל איננו משיב עליה ואיננו רומז לה, ושעלתה לראשונה מאות שנים אחרי פטירת השל"ה].

ח.

אך גם אם נקבל את פרשנות הרב אריאל (ואת הגרסה "לכן"), כלומר, שלדעת השל"ה ניתן למצוא את מקום המזבח (הנחה מחודשת ורחוקה לענ"ד וכנ"ל), עדיין אפשר שכוונתו לומר שאם ידוע המקום באופן כללי, אפשר לחפש אם נותרו שרידי החומות של ההיכל והעזרות, ניתן לנסות לרחרח את הקרקע ולמצוא ריח קטורת וריח אברים (זבחים סב ע"א), אך אם ספק באיזה הר מדובר - אין בסיס לחפש (ואפשר ששרידי החומות שימצאו הם של מבנים אחרים, ושרידי ריחות הקטורת והאיברים הם מפולחן עבודה זרה).

ט.

בדבריו (עמ' 20-19; וכן בגיליון לב, עמ' 186-185, ובגיליון לז, עמ' 95-94) נדרש הרב אליאש לשאלה מדוע השל"ה סמך על מסורות ה"גלויים לאומות", ולא סמך (לדבריו) על המסורת אודות כיפת הסלע, והשיב עליה בשתי דרכים, ע"ש (וראה גם לעיל סוף אות 0). לענ"ד יש להציע דרך נוספת: הסתמכות על נכרים בנוגע לזיהוי מקומות כלליים, הר פלוני, אזור פלוני וכיו"ב - אפשרית, אך הסתמכות על נכרים לזיהוי נקודה מסוימת (כדוגמת סלע פלוני, מיקום קבר, עץ מסוים וכד') - איננה קבילה; ק"ו בנוגע למבנה הר הבית, החיל, העזרות וההיכל, שלא צפוי שהנכרים יהיו בקיאים בפרטי המבנה ומיקומו; ובפרט שהמקום עבר חורבן ונחרש.

סיוע לרעיון זה שמעתי מהרב אליאש עצמו (כסיוע לדברים שכתבתי בסעיף א לעיל), מכך שהכפתור-ופרח חיפש "היקש חיפושי" לכך שכתלי מתחם הר הבית אינם כותלי העזרה (או עזרת נשים), אך לא נזקק ל"היקש חיפושי" לקבוע שזהו הר המוריה, ושירושלים היא ירושלים, ושארץ ישראל היא ארץ ישראל (אע"פ שבנוגע לגבולותיה וכד' נותרו ספיקות).

[הרב אריאל (בגיליון לח, עמ' 69; ועוד) טוען שבדברי השל"ה: "אע"פ שהייתה ירושלים הולכת מממלכה לממלכה לא נפסקה הקבלה והידיעה", הם תשובה לטענות נפוצות כנגד הזיהוי של כיפת הסלע כמקום המקדש, והקושי להעביר מסורת בזמן החורבן.¹¹ אך דומני שהחילוק

11. כגון דברי הרב אליאש (בגיליון לז, עמ' 95): "אחת אנו יודעים - ש'המקום' עבר הרס, חורבן ושינויים; ולכן הטוען שאחר מאות שנים של חורבן, שבחלקן לא דרכה רגל יהודי בהר ואולי גם בירושלים כולה, עדיין ידעו את בדיוק את מקום אבן השתיה - עליו להביא ראיה".

שהזכרתי, בין העברת מסורת על הר המוריה בכללותו ובין מסורת על סלע מסוים, אם כי ענק ובולט, ושאוּלי אף ניתן להבחין בו מהר הזיתים (אם הוא לא היה מכוסה באשפה), איננו מאפשר להשתמש בדברי השל"ה כמקור למסורת זו.

הרב אליאש (בעמ' 25) מתקשה כיצד ניתן לשער "לפי מה שהיה הר הבית חמש מאות אמה" (כדברי השל"ה), הרי באזורים שבהם הכותל המערבי מוסתר לא רואים כלל את הכותל המזרחי! לענ"ד מגגות הבתים המרוחקים (שהם גבוהים יותר מהבתים הצמודים לכותל המערבי) ניתן לראות בנקל שהם רחוקים הרבה (יותר מת"ק אמה) מהכותל המזרחי. למשל, מגג ישיבת ה'אדרא' ניתן לראות את הר הבית, כולל הכותל המזרחי, על אף שהכותל המערבי מוסתר ע"י מבנה ה'מחכמה' שממזרח לו (ומגג האדרא ניתן לראות את הכותל המערבי רק מדרום, כלומר מצד ימין של המסתכל לכיוון הר הבית). מעולם לא התגוררתי בעיר העתיקה, אך נדמה לי שמהרבה גגות ניתן לראות את המרחק הרב מהכותל המזרחי, גם אם לא רואים מהם את הכותל המערבי.

דברים דומים כתב הרב אברהם ישראל סילבצקי שליט"א ('נכון יהיה הר בית ה', באתר ישיבת מרכז הרב, ה'תשע"ח, עמ' 8): "רבות בשנים בתקופות שונות, לצערנו הגדול, לא היו יהודים בירושלים כלל, מחמת שגורשו ולא הורשו להתיישב בה... עצם האפשרות שמדובר במסורת המסורה מדור לדור על קודש הקדשים קלושה ביותר".